

Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtudományi tanulmányok.
In Memoriam Vári András (1953–2011)
Lords and Servants in History's Unity: Studies on Social History.
Szerkesztette / Edited by: Gyulai Éva. ME BTK TTI, Miskolc, 2014. pp. 6–15.

Ein Edelmann, sein Voigt und Leibeigene (A szerkesztő előszava)

GYULAI Éva

Ein Edelmann, sein Voigt und Leibeigene (Editor's preface)

Czech-born German Georg Emanuel Opiz (1775–1841), known for his social sensitivity, portrayed especially the lord and servant relationship in his Biedermeier watercolours. One of these gouaches entitled 'Ein Edelmann, sein Voigt und Leibeigene' from the series 'Ungarn', i.e. Hungarians representing the national characters of early 19th-century Hungary depicts a genre about a Hungarian high nobleman with his serfs just as a serf woman is kissing the hem of her landlord's garment as a sign of humility. In the background appears also the steward, who seems to be a master in the serfs' eyes, although, he is a servant of his lord, too. Similar scenes are pictured by Opiz as a liberal Western artist in connection with Poles and Russians as well, characterising the backward East-European society of that age. Kissing the hem of the master's garment seemed to be an old-fashioned Orientalism in 19th century Europe, so this gesture having been retained until modern times shows how the Hungarian (Polish, Russian) estate societies' and regimes' social relations ossified. András Vári's research interest covered both master–servant relationship and nations' characterology, so I think we can remember him in connection with these issues.

*

Úr és szolga – feljebbvaló és alantas – viszonya végigvonul a történelem korszakaiban, történeti jelenségként és kérdésként minden társadalomtörténeti munkában felbukkan. Vári András történész munkásságában is fontos szerepet játszott ez a probléma, ezért emlékezünk rá, a témát több korban és még több aspektusból, módszerrel körüljárva. Bevezető helyett egy a magyarországi rendiség utolsó évtizedeiben született vízfestményt idézünk, amelynek ikonográfiája nemcsak az úr és szolga viszonyát, hanem magát a szolgálást illusztrálja – a történettudomány metodikáján túlmutató eszközökkel. Az (arisztokrata) földesurat, az ispánját (jóságigazgatóját) és jobbágyaikat ábrázoló életképen ugyanakkor az úri és szolgai státus többértelmezése és többértelműsége is megjelenik, hiszen az ispán ura szolgája, de a jobbágyok az ispánt is urazzák, hiszen hatalma van felettük. A német biedermeier művész zsánerképe egyszersmind a magyar (magyarországi) nemzetkarakterológia egyik 19. századi fenoménja is, s mint ilyen, szintén Vári András kutatói érdeklődését idézi. Őszintén sajnálom, hogy neki már nem mutathattam meg.

*

1. Opiz, G. E.: Ein Edelmann, sein Voigt und Leibeigene. Akvarell, 1830 k.
Brown University (Providence) Library[©] – The Anne S.K. Brown Military Collection, № HuO1810f-1

Georg Emanuel Opiz (1775–1841), a Prágában született német rajzoló és festő, 1820-tól a lipcsei Kunstakademie professzora, regényíró a közép-európai biedermeier zsánerek egyik népszerű alkotója volt. Lipcsei, párizsi, bécsi, orosz- és törökországi életképeit, amelyeken a 19. század első évtizedeinek mindennapjai jelennek meg, éles szemű társadalomábrázolás, sőt társadalomkritika jellemzi (még pornográf rajzairól sem hiányzik a maró gúny, amellyel a korabeli klérust megjeleníti). Alkotói módszerére jellemzők a tematikus sorozatok, így a rajzairól készült, 1810–1812 között Joseph Edernél – az idősebb Kilian Ponheimer és Benedikt Piringer rézmetszők nyomataival – megjelent 52 lapos színezett rézkarc-sorozata (*Szenen aus dem Volks- und Straßenleben des francisceischen Wien*) a Ferenc császárkorabeli bécsi utcák zsánereit tárja a közvélemény elé. A sorozat egyik lapján, Bécs utcáján feltűnik egy vágott szárnyast áruoló magyar parasztasszony is, amint az elhízott bécsi polgárasszonynak áruját kínálja, a bécsi asszony mögött hatalmas fonott kosárral álldogál házi cselédje, a konyhalány.¹

Egy másik jelenetben, amelynek szintén Bécs egyik kövezett utcája szolgál díszletül, egy elegáns osztrák urasági kocsis látható az egyik bécsi közkút előtt, amint egy vizes korsót tartó szolgáló kezét fogja. A harmadik figura egy bő vászonnadrágba, prêmes lajbiba öltözött, pörgekalapos, kezében ostort fogó magyar szénaárus, aki szekerére mutat.² Magyar parasztok egy dunai hajó fedélzetén is megjelennek Opiz bécsi nyomatainak egyikén, a polgári ruhás osztrák hajós mellett három különböző paraszti viseletben ábrázolt magyar sajtkást is láthatunk.³

Opiz a rajzairól készült nyomatok mellett számos akvarellt készített, többször ezeket is sorozat részeként. A bécsi zsánerek között vízfestményeken örökítette meg a bécsi piacokat, ezek egyikén bécsi polgárasszonyok – gráci cselédlányuk társaságában – egy összecukható széken ülő magyar parasztasszonnyal az előtte lévő hatalmas kosár tetejére fektetett libákra (?) alkuszna. A fejkendős, kötényes, csizmás, rövid kék prêmes kabátkát viselő nőalak mögött pörgekalapos, sújtásos-prêmes magyar viseletbe öltözött bajuszos férfi áll.⁴ A bécsi rézkarc-sorozatban a magyar nemesi elit is feltűnik, az egyik lapon ugyanis egy magyar nemesi viseletbe öltözött középkorú férfi látható a bécsi Theresianum udvarán, egy sárga térdnadrágos, kék zubbonyos ifjú, a katonai akadémia hallgatója, társaságában, aki minden bizonnyal a magyar arisztokrata fia. Mindketten háromszögletű kalapot viselnek. Mellettük két mezítlábas koldusasszony, egyikük csecsemővel a karján.⁵

¹ *Une Bourgeoise de Vienne avec sa servante de la Cuisine et un Puysane Ongroise. / Eine Bürgersfrau mit ihrer Küchenmagd und ein ungarisches Bauernweib. / Wien by Joseph Eder. Színezett rézkarc, 1810 körül. Színezett rézkarc, 1810 körül. MTKCs T. 9282*

² *Le Cocher d'un Chevalier et la vendeur du foin. / Der herrschäftliche Kutscher un der Heubauer. / Gezeichnet von G. Opitz. / Gestochen von Ponheimer / Wien by Joseph Eder. Színezett rézkarc, 1810 körül. MTKCs 59.542*

³ *Un Batalier autrichien et celles d'hongrie. / Der österreichische und die ungarischen Schiffknechte. / Gezeichnet von G. Opitz. / Gestochen von Ponheimer / Wien by Joseph Eder. Színezett rézkarc, 1810 körül. MTKCs T. 9281*

⁴ *WIEN. Der Bauernmarkt. Bürgersfrauen, ein Grätzer Dienstmädchen, ein Koch mit seinem Küchenjungen, ungarische Landleute) – G. OPIZ Del. (1830 körül) Wien Museum, Inv. Nr. 37.097. Közölve: ÖHLINGER (szerk.) 2003*

⁵ *Un gentilhomme hongrois avec un Eleve du Fondament Noble de l'Imp. Roy. Theresiane, a Vienne. / Ein ungarischer Edelmann mit einem Zögling der K.K. Theresianischen Ritter Academie in Wien.*

A cseh–német művész jól ismerte a bécsi (és környékbeli) életet, hiszen 1801–1804 között Bécsben élt. Így nem csodálható, hogy a különböző népek jellegzetes figuráiról készült akvarell-sorozatában Magyarországot, illetve a magyarokat is felvette témái közé. A különböző nemzetkaraktereket felvonultató sorozatból – amelynek darabjai soha nem jelentek meg nyomtatásban, hanem csak az egyedi gouache-lapokat terjesztették – az első 56 lap 1831-ben jelent meg Lipcsében *LE MONDE en Miniature ou TABLEAUX CHARACTERISTIQUE De différentes nations. Dessins origineaux de G. OPIZ* címmel, a legkülönbébb (keleti, orosz- és törökországi, francia, német, bécsi stb.) életképeket tartalmazó vízfestményekkel.⁶ A lipcsei akvarellek között a magyarok (*Des Hongrois*) is szerepelnek, mégpedig egy magyar főpap és egy arisztokrata házaspár, amint egy nagyváros (Bécs vagy Pozsony?) utcáján egy gótikus templom előtt beszélgetnek (2. kép). A fekete reverendás, mellkesztes főpap – magyar módra – pödrött bajuszkát visel, ami kifejezi ugyan a magyar karaktert, de a korabeli egyházi protokollnak nem felel meg, ráadásul a magyar főpapok, ellentétben Opiz prelátusával, reverendájuk gallérján sem viseltek lelógó szalagokat. Feltűnő, hogy mind az előkelő pár, mind a főpap, szolgálk kíséretében jelennek meg, a főnemesi házaspár mögött felsejlik egy süveges hajdú szilutttje, mellettük két szolgáló, a főpapot pedig két karinges pap és hajdúk kísérik.⁷

2. Opiz, G. E.
Des Hongrois. Un Prelat Superieur.
Akvarell, 1830 k.
Nagel 673 (2011): 426. alapján

Gezeichnet von G. Opitz. / Gestochen von Piringner. / Wien by Joseph Eder. Színezett rézkarc, 1815 körül. MTKCs T. 9283

⁶ Az album címlapját 2011-ben árverezték el: NAGEL 673 (2011): 428. (Lot 902)

⁷ Az akvarellt előbb 2010. nov. 6-ikán a Winterberg Kunst, Heidelberg aukciós ház (Auktion 81, Lot 476), majd 2011-ben a stuttgarti Nagel árverezte el: OPIZ, GEORG EMANUEL: *Des Hongrois. Un Prelat Superieur. Aquarell über Bleistift und Feder auf Papier, signiert. H: 22,5/24,5 cm.* NAGEL 673 (2011): 426. (Lot 898)

Georg Emanuel Opiz a lipcsei akvarell-album megjelenése után is fontos témáinak tekintette a nemzeti karaktereket, *Karakteristick der verschiedenen Nationen* címmel folytatva a sorozatot, amelyben a magyarok (*Ungarn*) ismét helyet kaptak. A sorozat több darabját őrzi a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka,⁸ köztük a magyar nemest, ispánját és jobbágyait ábrázoló akvarellt (3. kép).⁹ Ezt a képet egyébként már Domanovszky Sándor Magyar Művelődéstörténetének V. kötete is felvett illusztrációi sorába.¹⁰ Az akvarell felirata (*Ungaren / Karakteristick der versch. Nationen*) nem hagy kétséget a felől, hogy ez is a Lipcsében kiadott vízfestmény-sorozat folytatásához tartozik. A zsánerképet többször is megfestette a művész, ezt igazolja, hogy a Brown Egyetem (Providence, Rhode Island, USA) könyvtárának Anne S. K. Brown Hadtörténelmi Gyűjteményében (Brown University Library, The Anne S. K. Brown Military Collection) is megtalálható egy változata, amely Christian M. Nebehay bécsi műkereskedőtől származik (1. kép). A Providence-i akvarell felirata azonban nemcsak a sorozat, hanem a mű egyedi címét is tartalmazza: *Ein Edelmann, sein Voigt und Leibeigene* [Nemes úr, az ispánja és jobbágyok].¹¹ A budapesti és az amerikai változat ikonográfiája egyébként csak nő-ánszokban tér el egymástól.

Georg Emanuel Opiznak a jellegzetes magyar figurákról és társadalmi osztályokról készült alkotása alapján a magyar rendiség társadalmának csúcán, jól láthatóan, maga a földesúr, ebben az esetben egy arisztokrata áll, aki messziről felismerhető sújtásos magyar díszruhájáról, amelyhez a prêmes süveg helyett – a 19. század első felének francia divatját követve – háromszögletű kalapot visel, amely a napóleoni háborúkat követő időszakban Bécsben is általános viselet volt. A művész a magyar főúr nemzeti karakterét a kezébe adott hosszú szárú tajtékpipával is hangsúlyozza. A nemes úr egy írást tart a kezében, amely feltehetően kapcsolatban van az előtte és mellette álló jobbágyaival, akik a korabeli dunántúli népviselet jellegzetes ünnepi darabjait hordják: rövid prêmes, sújtásos, a nemesi öltözetet követő kék kabátkát (ujjast) és fekete csizmát, a nőknön lábszárközépig érő szoknya, csíkos kötény.

⁸ *Ungaren / Zug einer Kroaten-familie / Karakteristick versch. Nationen.* / G. OPIZ del. MTKCs T. 7139; *Ungarn / Ungarische Reiterei, Hußaren.* / *Karakteristick versch. Nationen.* / G. OPIZ del. MTKCs T. 7138; *Ungarn / Ungarische Infanterie.* / *Karakteristick versch. Nationen.* / G. OPIZ del. MTKCs T. 7137; *Ungaren [Táncoló pár] / Karakteristick versch. Nationen.* / G. OPIZ del. MTKCs T. 7136

⁹ Opiz, G. E.: *Ungaren / (Karakteristick der versch. Nationen) / G. OPIZ del. MTKCs T. 7135.* Papír, vízfestmény. Méret: 47,8x36 cm. Leírása: Opiz, Georg Emanuel: *Pozsony környéki magyar földesúr és jobbágyai. XIX. század eleje.* Jelenleg kiállítva a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításán.

¹⁰ *Földesúr és jobbágyok. G. Opiz vízfestménye a XIX. század első harmadából. (Történelmi Képcsarnok.) Az eredeti mérete 36x48 cm. Jelzete: G. Opiz del. Az aláírás: Ungarn. Karakteristick versch. Nationen.* DOMANOVSKY (szerk.) [1939–1942] V. 47.

¹¹ Opiz, Georg Emanuel: *Ungarn / Ein Edelmann, sein Voigt und Leibeigene/ (Karakteristick versch. Nationen) / G. OPIZ del.* Akvarell, 1830 k. Brown University (Providence, USA) Library, The Anne S. K. Brown Military Collection N^o HuO1810f-1.

3. Opiz, G., E.: Ungaren. 1830 k. MTKCs. Fotó: MNM[©] Kardos Judit

A földesúr előtt álló férfira szűk posztónadrágot, a többiekre bőszárú fehér parasztgatyát adott a rajzoló, amivel feltehetően a közöttük lévő bizonyos társadalmi különbséget kívánta kifejezni, a nadrágos talán a falu bírása. A férfiak fekete kalapot tartanak kezükben, a nőkön fehér kendő, amely a vállukat is fedi. A parasztok egyike, egy asszony, lehajolva éppen ura dolmányának alsó szélét emeli a szájához, megcsókolandó. Ismeretes a keleti szokás, hogy az alantasok feljebbvalójukat köntöse (köpenye, palástja, kaftánja) szegélyének megcsókolásával üdvözlik, ami az alázat, sőt alázatosság, szolgálai odaadás manifesztálódása. Georg Emanuel Opiz ezzel a – korabeli nyugati ember szemében megütközést keltő – keleti szokással jellemzi a magyar jobbágyok és uraik viszonyát. A jelenet, a biedermeier zsánerek sajátjaként, egy történet ábrázolása, amelyben feltehetően a jobbágyok elmarasztalásáról van szó, az alázatos és esdeklő üdvözléssel a paraszt asszony minden bizonynyal földesura jóakarát kívánja maguk felé fordítani.

A jelenet és kompozíció háttérébe egy különös alakot helyezett a művész, akit az amerikai változatnál meg is nevez az alkotó: mint a nemes úr ispánját (*Voigt/Vogt*). Az ispán, intéző, jószágigazgató, aki a jobbágyok előtt maga is úr, ugyanakkor az uraságnak ő is csak szolgálja, Opiz akvarelljén alapvetően elüt a karcsú és elegáns főnemes karakterétől, hiába visel hasonló magyaros öltözetet. A Providence-i lapon lábbelije eltér a magyar főúr és jobbágyai viseletétől, hiszen a szűk nadrághoz magas szárú, az egyszerű polgári divatot követő cipőt hord, kezében divatos járóbot. Feltűnően testes, elhízott alakja minden bizonnyal annak a – nem minden alap nélküli – feltevésnek a bizonyítéka, hogy a földesúr jószágait, gazdaságát irányító intéző jogos járandóságán felül is elsajátít ura és jobbágyai vagyonából. Az akvarell budapesti variánsán az ispán talán még kövérebb, és szembetűnő, hogy itt már ő is csizmát hord, mentéje is díszesebb, a legkülönösebb változást azonban a hajviseletében érhetjük tetten, hajában ugyanis papírcsavarók vannak, ezek a korabeli dandyk kellékei, ezt a benyomást mélyíti el a pakombartja is. Az életkép férfi szereplői, hangsúlyozva a magyar karaktert, társadalmi státusuktól függetlenül, pödört bajszot viselnek.

A magyarokat reprezentáló életkép hangsúlyos eleme a jobbágyasszony alázatos csókja. Opiz ugyanilyen gesztussal ábrázolja a lengyel nemes és jobbágy viszonyát is több, a lengyelek nemzeti karakterét reprezentáló akvarelljén (*4. kép*). A lípcsei Várostarténeti Múzeumban őrzött vízfestményének „főhősei” egy hagyományos lengyel nemesi viseletben megjelenő úr és nyugati divat szerinti öltözött felesége, az utóbbit egy jobbágyasszony a ruhája szegélyére adott csókkal köszönti. A lengyel nemes mögött is feltűnik két urasági szolga, a nagyúrhoz hasonló lengyel nemzeti viseletben. A képen csak a földesúr visel fejfedőt, mind ispánjai, mind a jobbágyok, tiszteletük jeléül, kezükben fogják fővegüket.¹²

Ugyanennek a lengyel nagynagyúrnak Opiz egy másik – a Brown Egyetem Anne S. K. Brown-gyűjteményében őrzött – akvarelljén már egy térdre rogyott jobbágyasszony csókolja mentéje szegélyét (*5. kép*).¹³

¹² Opiz, Georg Emanuel: *Polen / G. OPIZ del.* Akvarell, papír, méret: 43,7x34x4 cm. Stadtgeschichtliches Museum, Leipzig, Kunst/Kunsth Handwerk, Grafik, Inv. Nr. O 6/4

¹³ Opiz, Georg Emanuel: *Progresses des Idées liberales / G. OPIZ del.* Akvarell, 1830 k. Brown University (Providence, USA) Library. The Anne S. K. Brown Military Collection, N^o PrO1830mf-1

4. Opiz, G. E.: Polen. Akvarell, 1830 k.
Stadtgeschichtliches Museum, Leipzig®
Kunst/Kunsth Handwerk, Grafik, Inv. Nr. O 6/4

5. Opiz, G. E.: Progresses des Idées liberales.
Akvarell, 1830 k. Brown University Library® The
Anne S. K. Brown Military Collection, №
PrO1830mf-1

A főúr és kártyapartneri – köztük egy orosz katonatiszt, jelezve, hogy a Lengyelország felosztását követően, a cári uralom alatti ország részben, az ún. Kongresszusi Királyság területén, egyben a „kollaboráns” lengyel arisztokrácia kastélyában vagyunk – kártyáznak, előttük halomban áll az aranypénz, a háttérben pedig egy fehér ruhás jobbágyot éppen megvesszőz egy kék uniformisba öltözött férfi. A térdelő, és ura köntösének szegélyét csókkal illető parasztasszony feltehetően a büntetését éppen elszenvedő lengyel jobbágy felesége. Erről a helyszínről sem hiányoznak a földesúr belső uradalmi szolgálói és tisztviselői, egyikük, vörös uniformisban, éppen egy hatalmas kutyaival próbálja az esdeklő asszonyt urától elhárítani. A művész a „Progresses des Idées liberales” [A liberális eszmék terjedése] címet adta életképének, amit akár gúnynak is tekinthetnénk, ha nem tudnánk, hogy a cím egy sorozatot aposztrofál, amelyet Opiz a lengyel reformok és progresszió témakörében készített. A sorozat egy további lapján lengyel nemesek láthatók, egy hölgy és két férfi, amint liberális lengyel újságokat olvasnak kastélyukban.¹⁴

Opiz a kártyázó lengyel főnemeset ábrázoló zsánerkép ikonográfiájához nagyon hasonló díszletet választ egy oroszországi életképéhez, ahol szintén a kártyaasztalnál látjuk a kompozíció fő alakját, az orosz arisztokratát (6. kép). Hogy az orosz főurat szintén köpenye szélénél megcsókolásával tiszteli meg egy muzsik, ezen már nincs semmi csodálkozni való. Opiz a nemzeti karaktereket felvonultató lipcsei

¹⁴ BASSENGE 101 (2013): 309. (Lot 6493)

akvarellsorozat egyik lapján cobolyprémes köpenyben, a francia divatot követő háromszögletű kalapban és nyugati viseletben jelenti meg az orosz arisztokratát, saját palotájában.¹⁵ Az oroszországi zsánerképen is megjelenik a magasabb státusú szolgálhad, amelynek tagjai tálcával közelednek uruk felé. Az ábrázolás tragikumát, ezzel a művész társadalomkritikáját fokozza, hogy művének a „*Les Knutes*” azaz „A korbácsütések v. Megkorbácsolás” címet adta. Az orosz (talán a csomó jelentésű angol-szász szóból eredő) „knut” szó (angolul: knout, régebbi francia nyelven: le knoute, les knouts, németül: die Knute) korbácsot, illetve magát a súlyos, akár a kivégzés egyik formáját is megtestesítő büntetésnemet jelentette, amelyet I. Sándor majd 1845-ben eltöröl ugyan, addig azonban az orosz cári és feudális elnyomás, általában pedig az autoriter fensőbbség kegyetlenségének jelképe marad a nyugati közgondolkodásban.

6. Opiz, G. E.:
Les Knutes.
 Akvarell, 1810 k.
 Christie's 8102 (1998) alapján

¹⁵ Georg Emanuel Opitz: *Les Knutes / Tableau caracteristique de dif. nations nouvelle suite / G. Opiz, Del.* Pencil, pen and ink and watercolour, 46.5 x 35.5cm. (Sale 8102, Lot 120) CHRISTIE'S 8102 (1998)

Opiz festményén jól látszik, hogy a háttérben éppen megkorbácsolnak egy jobbágyot, jól kivehető meztelen háta és a korbácsot ütésre emelő szolga, aki feltehetően a nagyúr magasabb státusú, a testi fenytést is végrehajtó belső személyzetéhez tartozik.¹⁶

Az orosz jobbágyok, a muzsikok társadalmi státusa még a kelet-közép-európai társaik jogállásánál is alacsonyabb rendű volt, a szabadság nivóját tekintve az európai paraszti társadalom legalsó fokán álltak, állapotuk sok tekintetben a szolgasághoz közelített. Ezért feltűnő, hogy a Csehországban felnőtt, majd Lipcsében, Drezdában, Bécsben, Párizsban élt és működött művész hasonló ikonográfiával jellemzi az orosz, illetve a lengyel és a magyar urak és jobbágyaik viszonyát. Igaz, a magyarországi életkép háttérben nincsen „knut”, mint a Kongresszusi Királyságban élő lengyel arisztokratát, illetve az orosz főnemest karakterizáló zsánerképen, pedig a magyarországi úr és szolga viszony is ismerte ezt az intézményt: *deres* volt a neve.

Források

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

MTKCs = Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok

Hivatkozott irodalom

BASSENGE 101 (2013)

Galerie Gerda Bassenge – Auktion 101: Gemälde alter und neuerer Meister, Zeichnungen des 15.–19. Jahrhunderts. [Árverési katalógus] Galerie Gerda Bassenge, Berlin, 2013

BOLTON 2010

BOLTON, Roy: *Views of Russia & Russian Works on Paper.* Sphinx Fine Art, London

CHRISTIE'S 8102 (1998)

British and continental watercolours and drawings: Christie's South Kensington, Thursday, 3 September, 1998. Sale 8102 [Árverési katalógus] Christie's, London, 1998

DOMANOVSKY (szerk.) [1939–1942]

Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet I–V.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, [1939–1942]

NAGEL 673 (2011)

Nagel Auktionen. 673. Auktion: Kunst und Antiquitäten, 05–06. 10. 2011. [Árverési katalógus] Nagel Auktionen, Stuttgart, 2011

ÖHLINGER (szerk.) 2003

Öhlinger, Walter (ed.): *Mit Stock und Hut: Aquarelle und Zeichnungen des Wiener Biedermeier.* [Kiállítási katalógus]. Museum der Stadt Wien, Wien, 2003 (*Sonderausstellung der Museen der Stadt Wien*, 302.)

¹⁶ Opiz művészete és Oroszország kapcsolatához vö.: BOLTON 2010: 230–232.